

vâzil meselelerine tahsis ettiği *Kitâbü'n-Nevâzil*'i telif etmiştir (ayrıca bk. SEMERKANDÎ, Ebû'l-Leys).

Haneî literatüründeki ilk nevâzil eserlerinde mezhep birikimiyle ilgili tasavvurları, mezhep içi fikhî istidlâl anlayışları ve fetvada esas aldıkları görüşler gibi hususlarda birbirinden ayrılan Belh, Irak ve Buhara meşâyihinden birinin görüşleri merkeze alınmıştır. Nitekim Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin söz konusu eserinin muhtevasını büyük ölçüde Belh meşâyihinin görüşleri teşkil ederken Nâtrî'nin *el-Vâkı'ât*'ının Irak meşâyihinin, Ahmed b. Muhammed el-Keşşî'nin *Mecma'u'n-nevâzil ve'l-havâdis ve'l-vâkı'ât*'ının ise (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 913) Buhara meşâyihinden olan bazı Haneî fakihlerinin görüşlerini bir araya getirdiği anlaşılmaktadır. Daha sonra ortaya çıkan eserlerin bir kısmı, fıkıh tasnifine göre her babda meşâyih gruplarının görüşlerini veya bu görüşleri temsil eden eserlerden yaptıkları iktibasları farklı bölümler halinde bir araya getirirken diğer bir kısmı nevâzil meselelerini fıkıh bablarının konu örgüsü içinde ele almıştır. Meselâ Sadrüş-şehîd'in *Kitâbü'l-Vâkı'ât*'ı (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2492) ve Burhâneddin el-Merginânî'nin *et-Tecnis ve'l-mezîd*'i (Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 553) gibi eserlerde bir yandan Semerkant Haneîleri'nin görüşleri, öte yandan Belh meşâyihini temsil eden Ebû'l-Leys'in *Kitâbü'n-Nevâzil*'inden yapılan iktibaslar her fıkıh babı içinde müstakil başlıklar altında toplanmıştır. Buna karşılık Tâhir b. Ahmed el-Buhârî'nin *Hulâşatü'l-fetâvâ'sı* (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 680) ve Burhâneddin el-Merginânî'nin *Muhtârâtü'n-nevâzil*'i (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1422) nazarı bir fıkıh eseri gibi düzenlenmiştir. Birçok nevâzil eseri belirli bir dönem ve coğrafyadaki Haneî meşâyihinin mezhebe katkılarını kaydetmeyi amaç edindiği için bazı kelâm ve tefsir meseleleri, tabakat bilgileri ve hatta tarihî anekdotlar gibi konu dışı mâlûmatı da işlemektedir.

Mâlikî mezhebinde nevâzil kavramı, Haneî mezhebinden farklı olarak kadıların yargı görevi yaparken karşılaştıkları bazı olayları ve Mâlikî mezhebinin hâkim olduğu bölgelerde gelişen amelleri de kapsamaktadır. İbn Ebû Zemen'in *el-Müntehab fi'l-aḥkâm*'ı, IV. (X.) yüzyıl Mâlikî fukahası ve bazı Mâlikî topluluklarının hayatı yanında Kurtuba (Cordoba) ameline de yer vermesiyle tanınmıştır. İsâ b. Sehl, *el-İ'lâm bi-nevâzili'l-aḥkâm* adlı eserinde Kurtuba'daki iftâ meclisinin ve kazâi mü-

şavere meclislerinin kararlarını zikretmektedir. İbn Rüşd el-Cedd'in bir talebesi tarafından bir araya getirilen ve Mâlikî mezhebinde nevâzil sahasındaki birkaç temel kaynaktan biri sayılan *Fetâvâ İbn Rüşd*, müellifinin, çağdaşı Mâlikî fakihleriyle tartışmalarını içermesi ve onların verdiği fetvaların yanı sıra mahkeme kararlarını da değerlendirmesi bakımından dikkat çekicidir. Özellikle amel fikhini içeren ve üzerlerine birçok şerh ve hâşiye yazılan nazımlar da ortaya çıkmıştır. İbn Âsım'ın *Tuḥfetü'l-hükkâm fi nûketi'l-ukûd ve'l-aḥkâm (el-Âsımiyye)* adlı manzum eseri Endülüs'ün son dönemindeki amel fikhini en güzel yansıtan eserdir. Bu kitap üzerine yapılan çalışmalar arasında özellikle Meyyâre, İbn Sûde et-Tâvûdî ve Ali b. Abdüsselâm et-Tesûlî'nin eserleri zikredilmelidir. Tâvûdî ve Tesûlî'nin şerhleri geç dönem Mâlikî fıkıh eğitimi müfredatındaki temel eserler arasında sayılmaktadır. Ebû'l-Hasan ez-Zekkâk'ın *Lâmiyetü'l-aḥkâm (Lâmiyetü'z-Zekkâk)* adıyla meşhur olan nazmı da birçok şerh ve hâşiye çalışmasına esas teşkil etmiştir. Venşerîsî, Mâlikî tarihi boyunca ortaya çıkan nevâzil meselelerini kapsayan bir tedvin faaliyetine girişerek nevâzil literatürünün en dikkat çekici çalışmalarından birini meydana getirmiştir. Onun *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmi'u'l-mağrib 'an fetâvâ 'ulemâ'i İfrîkiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib* adlı eseri, nevâzil meselelerinin yanı sıra çeşitli Mâlikî fıkıh metinlerini de bütün olarak ihtiva etmesiyle tanınmıştır. Haneî literatüründen farklı olarak, ele aldıkları meselelerin gerçekleştiği tarihî şartları çok daha ayrıntılı biçimde kaydeden Mâlikî nevâzil literatürünün geç dönemine ait başlıca eserler Ebû Zeyd Muhammed b. Ebû'l-Kâsım es-Sicilmâsî ve Mehdî el-Vezzânî tarafından kaleme alınmıştır. Vezzânî'nin *en-Nevâzilü'l-cedîdetü'l-kübrâ li-ehli Fâs ve ğayrihim mine'l-bedvi ve'l-kurâ'sı* nevâzil kavramının geniş kapsamına işaret edecek şekilde gerek geç dönem Mâlikî fakihlerinin fetva sahası dışında kalan birçok faaliyet ve telifâtını, gerekse Mâlikî mezhebinin hâkim olduğu bazı bölgelerin amellerini bir araya getirmiştir (ayrıca bk. MÂLİKİ MEZHEBİ).

Nevâzil eserleri, toplumsal tarih hakkında en çok veri ihtiva etmesi ve fıkıh ilmiyle İslâm toplumu arasındaki etkileşimi en iyi yansıtmaları bakımından yakın dönemde İslâm tarihi araştırmalarında kaynak olarak kullanılmaya başlandığı gibi fıkıhın toplumla ilişkisini ele alan bir dizi akademik çalışmaya da konu olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, "nzl" md.; Cevherî, *eş-Şihâh*, "nzl", "vk'a" ve "hds" md.leri; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîṭ*, "nzl" md.; Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Kitâbü'n-Nevâzil*, İÜ Ktp., Nâdir Eserler, nr. A-3459, tür.yer.; Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Fikhü'l-luġa ve sirru'l-Arabiyye* (nşr. Yâsîn Eyyûbî), Sayda 1419/1999, s. 343; Ahmed b. Mûsâ b. İsâ el-Keşşî, *Mecmû'u'l-havâdis ve'n-nevâzil ve'l-vâkı'ât*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 913, vr. 1b; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muḍḍiyye*, tür.yer.; Temîmî, *et-Ṭabakâtü's-seniyye*, I, 35; Keşf'üz-zunûn, II, 1981, 1998-1999; İbn Âbidîn, *Mecmû'atü resâ'ili İbn Âbidîn*, Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî), s. 17; Abdülazîz Binabdullah, *Ma'lemetü'l-fikhî'l-Mâlikî*, Beyrut 1403/1983, s. 322; Muhammed el-Menûnî, "Laḳatât min Mi'yârî'l-Venşerîsî 'ani'l-hayâtî'l-ilmîyye fi Fâs el-Merîniyye", *et-Târîḫ ve edebü'n-nevâzil: Dirâsât târîhiyye mühdât li'l-fakîd Muhammed Züneybir* (nşr. Muhammed el-Mansûr – Muhammed el-Mağrâvî), Muhammediye 1995, s. 87-92; M. Ebû Tâlib, "Nevâzil terbeviyye", a.e., s. 93-99; Eyyûp Said Kaya, *Haneî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitabı'n-Nevâzil'i* (yüksek lisans tezi, 1996), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Muhammed Fetha, *en-Nevâzilü'l-fikhiyye ve'l-muctema'*, Rabat 1999, s. 267-395; Muhammed Haccî, *Nazarât fi'n-nevâzili'l-fikhiyye*, [baskı yeri yok] 1999 (el-Cem'iyetü'l-Mağribiyye li't-te'lîf ve't-terceme ve'n-neşr), s. 81-186; M. İbrâhîm Ali, *İşlâḫü'l-mezheb 'inde'l-Mâlikîyye*, Dübey 1421/2000, s. 212-217; Abdünnâsir Mûsâ Ebû'l-Basal, "el-Medḫal ilâ fikhî'n-nevâzil", *en-Nevâzilü'l-fikhiyye ve eṣerühâ fi'l-fetvâ ve'l-ic-tihâd*, Rabat 2001, s. 9-54; Hasan Zeyn el-Filâli, "en-Nevâzilü'l-fikhiyye, kıymetühâ't-teşriyye ve'l-fikriyye", a.e., s. 55-79; Abdülatîf Hidâyetullah, "en-Nevâzilü'l-fikhiyye fi'l-'amelî'l-kazâi'l-Mağribî", a.e., s. 316-335; Müsîr b. Ali b. Muhammed el-Kahtânî, *Menhecû istinbâti aḥkâmî'n-nevâzilü'l-fikhiyyeti'l-mu'aşıra*, Cidde 1424/2003, s. 87-96; İsmâil Güllük, *Ebû'l-Leys Semerkandî'nin Nevâzil'i Işığında Sosyal Olgu Fetva İlişkisi* (yüksek lisans tezi, 2003), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; W. B. Hallaq, "From Fatwas to Furu': Growth and Change in Islamic Substantive Law", *Islamic Law and Society*, I/1, Leiden 1994, s. 39; "Nâzila", *El'2* (İng.), VII, 1052.

EYYÜP SAİD KAYA

NEVBAHTÎ, Hasan b. Mûsâ (الحسن بن موسى النوبختي)

Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî en-Nevbahtî (ö. 310/922 [?])

Şii âlimi.

Bağdat'da doğdu. Emevîler'in son devrinde ve Abbâsîler'in ilk dönemlerinde sarayda müneccim olarak görev yapan İran asıllı Nevbaht ailesine mensup olup bu aileden Ebû Sehl İsmâil b. Ali'nin kız kardeşinin oğludur. Kaynaklarda tahsili ve ho-

caları hakkında yeterli bilgi bulunmuyorsa da zengin bir ilmî birikime sahip olan ailesi içinde iyi yetiştiğinde şüphe yoktur. Küçük yaştan itibaren eski Fars kültürünün izleri, sınırlı ölçüde Yunan düşüncesine ait fikirlerle İslâm inancının birbiriyle karıştığı aile atmosferi onu bu alanlarda belli bir seviyeye ulaştırmıştır. Bu arada Bağdat'ta felsefe ve kelâm âlimleriyle irtibat kurdu; özellikle Sâbit b. Kurre, İshak b. Hu-neyn ve Ebû Osman ed-Dîmaşki gibi âlimlerle zaman zaman görüştü. Çağının kelâmcılarıyla ilâhî sıfatlar, rûyetullah, imâmet, tenâsüh gibi konularda tartışmalar yaptı. Farklı bir kültürel arka plana sahip bulunan çevreden gelmiş olması kelâm konularına daha geniş bir açıdan bakmasına vesile olmuştur. Kaynaklarda yer alan bazı bilgilerden hareketle Nevbahtî'nin ömrünü ilmî faaliyetlerle Bağdat'ta geçirdiği, Yunan düşüncesinden bir kısım eserleri Arapça'ya tercüme ettiği, devrin ilim çevreleriyle sıkı ilişkiler içinde bulunduğu, muhtemelen dedesi gibi nücum ilmine dair bilgiler aktardığı söylenebilir. Abdullah Ni'me onun 310 (922) yılında vefat etmiş olabileceğini belirtir (*Felâsifetü's-Sî'a*, s. 192).

Eserlerinin isminden felsefe, kelâm, dinler tarihi, İslâm mezhepleri, astronomi ve tıp gibi alanlarda yetkin olduğu anlaşılan Nevbahtî kaynaklarda III. (IX.) yüzyılın seçkin şahsiyetlerinden biri olarak tanıtılmıştır. İbnü'n-Nedîm, felsefedeki yerine de işaret ederek onu İmâmîyye Şîası'nın kelâmcıları arasında saymış, ayrıca hem Mu'tezile'nin hem Şîa'nın Nevbahtî'yi kendi mezheplerine mensup olarak gösterdiğini kaydetmiştir (*el-Fihrist*, s. 225). İbnü'l-Murtazâ onun İmâmîyye mezhebi mensubu olduğunu belirtmiş ve kendisini Mu'tezile'nin dokuzuncu tabaka âlimleri arasında göstermiştir (*Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 104). Bu ifadeler, ilk dönemlerden sonra imâmet düşüncesi dışında Şîa ile Mu'tezile arasında köklü bir farklılığın bulunmamasıyla açıklanabilir. Esasen Nevbahtî'nin *er-Red 'ale's-Sî'a mâ hâla'l-İmâmîyye* adlı eseri bu mezhebe mensubiyetini gösterdiği gibi tabakat kitaplarında baştan beri Nevbahtî ailesinin siyasî kimliklerinin aynı istikamette olduğuna dair bilgiler de bunu teyit eder. Ayrıca Şîa ricâl kitapları, doğrudan imamlardan hadis rivayet etmemiş olmakla birlikte kendisini İmâmîyye'nin sika şahsiyetlerinden biri diye anar (meselâ bk. Ahmed b. Ali en-Necâşî, I, 180; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *er-Ricâl*, s. 462).

İlmî şahsiyeti bakımından kelâmcılığı öne çıkan Nevbahtî geleneksel Şîî anlayışına

bağlı kalmış, bunun akli temele oturtulmasına önemli katkılar yapmış, bunun için Mu'tezile'nin düşünce sisteminden faydalanmıştır. Ancak bu mezhebin fikirlerini tartışmasız kabul etmemiş, tenkide açık gördüğü konularda Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf, Ca'fer b. Harb, Câhiz, Ebû Ali el-Cübbâî gibi âlimlerin görüşlerini reddetmekten geri kalmamıştır. Aynı zamanda Aristo hakkında eser yazacak kadar Grek felsefesine âşina olan ve tabiat bilimine ilgi duyan Nevbahtî dinler ve mezhepler tarihinde de bilgi sahibidir. Onun, bazı küçük parçaları günümüze kadar gelen *el-Ârâ' ve'd-diyânât* isimli kitabında dinler hakkında objektif bilgiler verdiği, aynı şekilde *Fıraku's-Sî'a*'sında Şîî gruplarına dair kısa fakat sağlıklı açıklamalar yaptığı görülmektedir.

Eserleri. Nevbahtî'nin kaynaklarda kırtan fazla eseri sayılmaktaysa da günümüze sadece bir eseriyle diğer bir eserinden bazı küçük pasajlar intikal etmiştir. 1. *Fıraku's-Sî'a**. Başlangıçtan on birinci imam Hasan el-Askerî'nin vefatına kadar ortaya çıkan Şîî gruplarının ele alındığı eserin çeşitli nüshaları yapılmış (nşr. H. Ritter, İstanbul 1931; nşr. Muhammed Sâdik Âl-i Bahrülulûm, Necef 1355/1936; Beyrut 1404/1984), Fransızca, Rusça ve Farsça'ya tercüme edilmiştir. 2. *el-Ârâ' ve'd-diyânât*. Eserden bazı kitaplarda küçük parçalar halinde alıntılar yapılmıştır. Tamamlanmadığı belirtilen eserde Grek felsefesinde varlık ve bilgi anlayışı ile Hint dinlerine ait önemli bilgilerin bulunduğu kaydedilmektedir (Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, s. 39, 45, 65).

Müellifin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *el-Erzâk ve'l-âcâl ve'l-es'âr*, *el-Hucec fi'l-imâme*, *el-Huşûş ve'l-umûm*, *İhtişârü'l-kevn ve'l-fesâd li-Aristotâlis*, *el-İsti'â'a 'alâ mezhebi Hişâm*, *Muhtaşarü'l-kelâm fi'l-cüz'*, *en-Nakz 'alâ Ca'fer b. Harb fi'l-imâme*, *er-Raşad 'alâ Baflimûs*, *er-Red 'alâ Ebî 'Alî el-Cübbâ'î fi reddihî 'ale'l-müneccimîn*, *er-Red 'alâ Ebî'l-Hüzeyl el-'Al-lâf fi enne na'ime'l-cenne münkaftî*, *er-Red 'alâ aşhâbi't-tenâsüh*, *er-Red 'ale'l-Mücessime*, *er-Red 'ale'l-Vâkıfe*, *et-Tenzih ve zikru müteşâbihî'l-Kur'an*, *et-Tevhîd* (Ahmed b. Ali en-Necâşî, I, 180-183).

BİBLİYOGRAFYA :

Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî, *Fıraku's-Sî'a* (nşr. M. Sâdik Âl-i Bahrülulûm), Beyrut 1404/1984, Hibetüddin eş-Şehristânî'nin Mukaddime'si, s. b-yv; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 225-226; Ahmed b. Ali en-Necâşî, *er-Ricâl* (nşr. M. Cevâd en-Nâîfî), Beyrut 1408/1988, I, 179-183; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *el-Fihrist* (nşr. M. Sâdik Âl-i Bahrülulûm), Beyrut 1403/1983, s. 75; a.mlf., *er-*

Ricâl (nşr. M. Sâdik Âl-i Bahrülulûm), Kum 1411, s. 462; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblîs* (nşr. M. Münir ed-Dîmaşki), Kahire 1368, s. 39, 45, 65; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XV, 327; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 104; İbn Hacer, *Li-sânü'l-Mizân*, II, 477-478; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 319-320; Sezgin, *GAS*, I, 539-540; VI, 176; VII, 154; Abdullah Efendi el-İsfahânî, *Riyâzû'l-ulemâ' ve hîyâzû'l-fuzalâ'* (nşr. Ahmed el-Hüseynî), Kum 1401, I, 326-327; Hasan es-Sadr, *Te'sîsü's-Sî'a*, Beyrut 1401/1981, s. 234, 369-370; *A'yânü's-Sî'a*, V, 320-321; Abdullah Ni'me, *Felâsifetü's-Sî'a*, Beyrut 1987, s. 191-202; Ebû'l-Kâsım el-Hûlî, *Mu'cemü ricâlî'l-hadîs*, Beyrut 1409/1989, V, 142-143; M. Rızâ el-Hüseynî, "Fıraku's-Sî'a ev Makâlâtü'l-İmâmîyye li'n-Nevbahtî em li'l-Eş'ârî", *Türâşünâ*, I/1, Kum 1405, s. 29-51; J. L. Kraemer, "al-Nawbakhtî", *EL²* (İng.), VII, 1044; J. van Ess, "al-Ârâ' wa'l-Diânât", *ELr.*, II, 200-201.

İLYAS ÜZÜM

NEVBAHTÎ, İsmâil b. Ali

(إسماعيل بن علي النوبختي)

Ebû Sehl İsmâil b. Ali
b. İshak b. Ebî Sehl el-Fazl b. Nevbaht
el-Bağdâdî en-Nevbahtî
(ö. 311/924)

İmâmîyye Şîası'nın
önde gelen kelâmcılarından.

237 (851-52) yılında Bağdat'ta doğdu. II. (VIII.) yüzyıldan itibaren Bağdat'ta âlim, mütercim ve müneccim yetiştiren İran asıllı Nevbahtîler ailesine mensuptur. Ailenin ismini aldığı Nevbaht ile oğlu Ebû Sehl el-Fazl, Abbâsî Halifesi Mansûr ve Hârûnürreşîd zamanında müneccimlik görevinde bulunmuştu. Nevbahtî'nin belirli bir ilmî seviyeye gelince felsefî düşünceye yakın ilgisi dolayısıyla Sâbîî filozofu, mantıkçı ve matematikçi Sâbit b. Kurre ile irtibat kurduğu, onun ders halkalarına katıldığı ve kendisinden felsefe öğrendiği, daha sonra yazdığı *Mecâlisü Sâbit b. Kurre* adlı eserinde hocası ile müzakerelediğini kaydettiği nakledilmektedir. İmâmîyye kelâmı konusunda iyi yetişmiş ve devrinde kelâmcıların şeyhi unvanını almış bulunmasına rağmen (Ahmed b. Ali en-Necâşî, I, 121; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 39) akaid ve kelâm konularında kimlerden faydalandığı bilinmemektedir. Ali en-Nakî ve Hasan el-Askerî'nin imâmet devrelerini idrak eden Nevbahtî'nin, Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin naklettiği rivayetlere dayanarak (*Kitâbü'l-Gaybe*, s. 272, 273) Askerî ile bulunduğu ve ondan istifade ettiği yolunda ileri sürülen görüşler doğru değildir. Şîa kelâmıyla yetinmeyerek i'tizâl ekolünün düşüncelerini de öğrenen ve Mu'tezile kelâmcıları arasında seçkin bir yere sahip olduğu belirtilen Nevbahtî (İbn Hacer, I,